

Technológia és kiber-utópiánizmus

A kiber-utópiánizmus diskurzusa az utópiánizmus, a technológiai determinizmus, a szociális konstruktivizmus és a politikai gazdaságtan(-kritika) dialektikus kölcsönhatásai mentén jött létre. E teóriák jellemzői – lett légyen szó erősségekről, hagyatékról, vagy gyengeségekről – kiindulópontul szolgálhatnak a kibertér tulajdonságainak a történelmi előzmények tágabb kontextusában történő megvitatásához.

Kulcsszavak: *internet, technológia, információs társadalom, utópiánizmus, technológiai determinizmus, szociális konstruktivizmus, politikai gazdaságtan-kritika*

Szerzői információ:

Iványi Márton arab filológus és újmédia kutató 2010-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának arab-kommunikáció szakpárjában. 2011-ben a Budapesti Kommunikációs Főiskolán politikai kommunikációs elemző posztgraduális képesítést szerzett. 2012 óta a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának végzős PhD-hallgatója, kutatási témája a közösségi média vélt vagy valós katalizátori szerepe a társadalmi mozgalmakban. A szóban forgó témában megjelent, főbb publikációi: A közösségi média és a társadalmi mozgalmak (Iskolakultúra, 2014. február); Világrendszer és világháló. Facebook-forradalom, mint orientalista belelátás? (Jel-Kép, 2014/4. szám); Közösségi média: a nyilvánosság elektronikus agorája vagy posztmodern panoptikum? (Médiakutató, 2014. nyár); Megtévesztés, színlelt attitűd és a közösségi média (Médiakutató, 2015. nyár)

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Iványi Márton. „Technológia és kiber-utópiánizmus”.

Információs Társadalom XV, 1. szám (2015): 68–80.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XV.2015.1.4>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Iványi Márton

Technológia és kiber-utópianizmus

A kiber-utópianizmus modernista gyökerei

Az emberi közösségek a kibertér¹ és a virtuális világok megjelenését megelőzően is az elmúlt évszázadokban egy másik, szintén ember teremtette jelenséggel néztek szembe, amelyet a továbbiakban egyszerűen *technológiának* nevezünk.

Nem túlzás azt állítani, hogy e több dimenziós tudásbázis érdeklődési területünk szempontjából erőteljes precedenst képez, következőleg indokolt lehet jelen szerkezeti egység figyelmének középpontjába állítani azon modern és posztmodern elméleti perspektívákat, melyek megkísérlik meghatározni a technológia és a társadalom viszonyrendszerét.

Szárnyra kapván a felvilágosodás szellemi áramlatai nyomán és az ipari forradalom tapasztalatainak hátszelével, az egymásba fonódó modernista elméleti felfogások és fejtegetések hihetetlenül „önellátó,” mindenre magyarázatot adó és következetes, tudományos és közéleti álláspontok színében, megkérdőjelezhetetlen érvényű modellekként tűnnek föl. Az ezeket párbajra hívó és árnyaló posztmodern elképzelésekig, hosszú időn keresztül egyes elvont gondolatrendszerek csak annyiban bontakozhattak ki, amennyiben egy tőről fakadtak, vagy legalábbis állandó párbeszédet folytattak a modernizmus filozófiai mozgalmával, ezzel az eszmei „magmával,” ahonnan a nézetek kiindulnak, és fejlődési pályájukra lépnek.

A modernitás elméleti klímáját meghatározó, egyszersmind szemantikai alapmintázatát alkotó alapkategóriák a modern társadalmat haladásként felfogó, differenciálódási elméletek, az Ész egyetemességébe vetett hit, a társadalom egészét átfogó instrumentális (cél-eszköz) racionalitás uralma, valamint az Európa-centrikusság (Karácsony, 2005, 58).

A modernizmus racionalitásra, egyetemes érvényre és Európa-centrikusságra felelküdt kánonjának sajátos kvintesszenciáját adja például Max Weber munkássága is. Ő a társadalomtudományok egyik úttörő, könyvtárnyi (vita-)irodalmat ihlető, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1982, 7-25) című művében arra a telített kérdésre keresi a választ, „hogya a körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján, és csakis itt keletkeztek olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek - legalábbis úgy véljük - egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak. Csak a Nyugaton létezik »tudomány« azon a fejlődési fokon, amelyet ma »érvényesnek« tartunk.”

¹ Kibertér: A szó a számítógépes tudományok diszciplinájának azon belül az internet világának viszonylag új keletű szakszava. A kifejezés a tudományos-fantasztikus irodalomból ment át a köztudatba, ahol olyan virtuális világot is jelent(het), amelyben a megszállott számítógép használók és más lények, például kiborgok élnek. A szó (kibernetika + tér) W. Gibson regényéből átvett science-fiction kifejezés, mely a számítógép-kommunikáció birodalmát, annak virtuális világát kívánja megnevezni, amelyben elektronikus adatok tárolódnak és online adatforgalom, valamint kommunikáció zajlik. William Gibson tudományos-fantasztikus (sci-fi) szerző *Burning Chrome* (1982) című novellájában és *Neurománc* (1984) című regényében alkotta meg a kifejezést. Ugyancsak Gibsontól származik a *meatspace* (a. m. hús-tér) kifejezés is, amelyet a kibertér ellentétéként használ a fizikai világ jelölésére (Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédia).

A technológia társadalmi hatásainak propagandisztikus-mitikus összefüggéseivel foglalkozó francia filozófus-teológus Jacques Ellul (1964, 25) szerint a jelen nyugati civilizációjának átfogó jellemzője a *technika*, amelyet a következőképpen határoz meg: „a racionálisan elért (és a fejlődés egy adott fokán) abszolút hatékonysággal rendelkező módszerek összessége az emberi tevékenység minden vonatkozásában.”²

Eliza Culea (2012) szerint egyes modernista elméleti perspektívák hihetetlenül jól felépített néző- és elemzőpontjai egy-egy helyzetnek, amelyek a mai napig továbbélnek különböző formában azon módszerekben, ahogy a világot értelmezzük és kategorizáljuk. Az emberi alkotás összes területére gyakorolt, döntő befolyásuk máig nem vesztette érvényét, beleértve azon módszereket is, melyekkel infrastruktúráinkat létrehoztuk, otthonainkat berendeztük vagy életünket általában strukturáljuk. Jellemzőik – lett légyen szó erősségekről, hagyatékról vagy gyengeségekről – kiindulópontul szolgálhatnak a kibertér tulajdonságainak a történelmi előzmények tágabb kontextusában történő megvitatásához.

A Newcastle-i Egyetem oktatói, Stephen Graham és Simon Marvin (1996) nyomdokain haladva következzen négy főbb kategória, amelyek mentén megközelítjük a témát. Az egyik oldalon az utópiánizmust és a technológiai determinizmust találjuk, melyek a társadalmat és a technológiát különálló, kölcsönhatásban nem álló entitásoknak tekintik, a másik oldalon pedig a társadalmi konstruktivizmust és a politikai gazdaságtan(-kritikát), amelyek egy határozottan összefonódó olvasatot nyújtanak. Maga a szerzőpáros egy mérsékelt társadalmi konstruktivizmuson nyugvó módszerre esküszik, színezve azt némi politikai gazdaságtan elmélettel.

Techno-utópiánizmus

A felvilágosodás korának gyermeke számára a technológia a társadalom megmentője múltjának, jelenének és jövőjének gyermekbetegségeitől. Az utópiánizmus optikai lencséjén keresztül tekintve az életünkre elementáris erővel hatnak a technológia által generált „forradalmi változások.” E szellemáramlat két főbb társadalomformáló módszert tulajdonít a technológiának, melynek dialektikus viszonya határozza meg és termeli újra a központi tanokat. Először is, adott egy reverzionista megközelítés, amely egy, a vidéki életformához való visszatérésre szólít fel a maga kézműves és gazdálkodási ágazatok fenségére felelködő, Lewis Mumfordnál (1967, 95) „demokratikus és decentralizált” szellemiségével. A második egy technofil életforma-központú felfogás, ahol a városiasodás egy mindinkább hangsúlyt kapó és koncentrált tapasztalat, amely egy folyamatosan érő állapot (Culea, 2012).

Noha a revizionista álláspont gyakran előtérbe került az iparosodásnak a felkészületlen városokra gyakorolt kártékony hatásaira adott erőteljes válaszul a 19. században, a második világháborút követően életre hívott külvárosok formájában tovább virágozva, megállapítható, hogy a technofil városi érdek uralja a 20. századot.

Egy techno-utópia egy olyan, a közelebbi vagy távolabbi jövőben játszódó, hipotetikus, ideális társadalom, amelyben a fejlett tudomány és technológia ideális életszínvonalat tesz le-

² A technika nem csak a technológiai modalitásokat írja le, de a jelenkor társadalmi, politikai és gazdasági szerveződésének természetét is. A felvilágosodástól származtatott racionalizmus, funkcionálisizmus és szekularitás jelöli ki a technika körvonalait (Karim, 2002).

hetővé, egyebek mellett megszüntetve a szűkösséget, a szenvedést, megváltoztatva az emberi természetet, akár az örökéletet is elhozva, a jogszabályok, kormányzatok és társadalmi körülmények pedig kizárólag az állampolgárok javára és érdekében hatnak, illetve működnek.

Az utópiák kibontakozása, kulturalizációja és esztétizálása összekapcsolódik a „munka átkának” ellentételezéseként életre kelő, részint emlékekből, részint mítoszokból szőtt világekkel egy olyan életről, aranykorról, „amelyben nincsen verseny és kegyetlen küzdelem, ahol szelídek a vadállatok, ahol az ember az embernek nem farkasa” (Mumford, 2000: 102), hovatovább helyt ad a gépek kultuszának is.³ Minthogy a „munka természetszerűleg átok,” nem csoda, hogy időnként az a képzet bont szárnyat, „hogyan az élet legkívánatosabb formája az volna, ha bűvös gépezetek vagy robotok az ember részvétele nélkül saját maguktól végeznének el minden szükséges műveletet.” Egyszóval innen az automata eszméje, amely a parancsnak engedelmeskedik, és elvégzi minden munkát. Ez az álom a civilizáció egész történelmén végigkísért, száz meg száz tündérmese és népi mítosz varázsos változatában, amikor még meg sem fogalmazódott a modern jelszó: „szüntessen meg minden munkát az automatizáció” (2000, 103-104).⁴

Az utópista nézetek hosszú múltját jelzi, hogy Morus Tamás már 1516-ban ilyen című munkával jelentkezett (*De Optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia*, közismert és rövidebb nevén „Utópia”), ám az emberi viszonyok technológia-vonatkozású kulturális lenyomatai ennél frissebbek és időnként éppenséggel ellentétes irányúak – egy rémisztő, vagy csak részben vonzó világot írva le.

Ez az irodalmi jelenség a disztópia, melynek prototípusa, vagy legalább is első világszerte ismert műve feltételezhetően Mary Shelley 1818-as *Frankenstein* c. műve. Következzen néhány további példa ezen irodalmi műfajra, melyek szintén egy, az utópiáékétól gyökeresen eltérő értékbeállítódást jeleznek, lerántva a leplet azon gépi kultúráról, amely nem a munkásra és életére, hanem a termékre, a termelés rendszerére és az abból származó anyagi vagy pénzügyi nyereségre összpontosít, vagy éppenséggel magára az emberiségre és jövőjére jelent veszélyt.

Madách Imre *Az ember tragédiájának* (1862) XI. londoni színében egy italmérő helyen az egyik munkás megjegyzi (igaz elsősorban egzisztenciális okokból) társának, hogy „a gépek, mondom, ördög művei...”. Babits (1930/1933) *Elza pilóta avagy a tökéletes társadalom* című antiutópisztikus regénye – mely „nem jóslat, hanem intés” – már a haditechnika által a világra szabadított, szakadatlan háborúk kilátástalan vérzivatarai közepette játszódik, ebben a disztópikus világban immár nők is teljesítenek katonai szolgálatot. Jóval azt megelőzően, hogy az atombomba komor és gyászos „menetekel”-ként megjelent volna a történelem falán.

Kurt Vonnegut angol nyelven *Player Piano* (1952), magyar nyelven eredetileg éppen *Utópia*, végül *Gépzongora* (2013) címmel megjelent regénye, amely, mint arra a szerző az Elő-

³ Azon eljárásokról, melyek segítségével a technikát az utópia megvalósulásának kulcsaként tüntetik fel a 20. század közepén, bővebben l. Ellul, Jacques: *Propaganda: The formation of men's attitudes*. New York, Vintage Books, 1973.

⁴ Ehhez az álomhoz nemegyszer az a másik kapcsolódott, amely az emberiséget még egy átoktól szerte volna megszabadítani, a szegénységtől, amelynek járma a leigázott népek vállára került. A bőségszaru, az áldott föld álma, ahol egyetlen kézmozdulat ételek és javak kimeríthetetlen készletet teremt elő: más szóval korunk folytonosan bővülő újratermelésének infantilis mennyországa – és végterméke – a fogyasztói társadalom (Mumford, 2000, 104), amely a szabadidő eltöltésének legfontosabb tevékenységformájává a vásárlást avatja (Romsics, 1999, 436).

szóban utalást tesz (2013: 9), „nem arról szól, ami van, hanem ami lehetne,” szintén felvázolja egy torz technológiai fejlődésen nyugvó, a Harmadik (számítógépek által megtestesített) Ipari Forradalom (2013, 31) nyomán eljövő, új világ kísérteties képét, amelyre az automatizálásnak az életminőséget károsító árnya vetül – szintén tematikailag illeszkedik ehhez az irányvonalhoz. A regény lázadó karaktere, aki egyben a Szellemköntös Társasága ellenálló mozgalom titkos feje is, Lasher tiszteletes mindezt úgy írja le, hogy: „(...) olyanok a gépek a lakosság legnagyobb része számára, mint a fehérek voltak az indiánok számára. Az emberek úgy találják, hogy mivel a gépek megváltoztatják a világot, mind több és több hajdani értékük veszíti értelmét. Az emberek választhatnak, hogy másodosztályú gépekké válnak maguk is, vagy pedig a gépek kiszolgálóivá” (Vonnegut, 1952/2013, 425). A főszereplő régi barátja, Ed Finnerty pedig egész pontosan az elektronikát azonosítja a technológia főfonásaként, amikor parafrázálva egy evangéliumi igét, kijelenti, hogy „ha elektronika által élsz, elektronika által fogsz meghalni. Sic semper tyrannis” (Vonnegut, 1952/2013, 95).

A technika kérdése felmerül a marxizmus – e legambiciózusabb emberi kísérlet (Muravchik, 2014, 15), e visszatérő, szinte minden nemzedéket magával ragadó, utópisztikus eszme (Csíkszentmihályi, 2007, 176) – szövegekörnyezetében is. Úgy tartja, hogy a technikai fejlődés és az anyagi érdekek átalakulása során kavarodik fel az ideológia habja a felszínre, a Marxék által tévesen múltékony történelmi mozzanatként azonosított magántulajdon és különálló háztartás pedig egyebek mellett a gépek fejlődése által jelenik meg (Marx-Engels, 1973, 12). A történelem egy későbbi szakaszában a tőkésék, beruházva a termelési folyamatba, forradalmasítják a technológiát, hogy versenyben maradjanak – és, hogy végül megdöntse uralmukat a proletárforradalom. E teleologikus nézőpont szerint „az emberiség történetét mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni” (Marx-Engels, 1973, 13).⁵

Technológiai determinizmus

David Bell (2009) szavaival a technológia akarva akaratlanul is rátelepszik a társadalomra, a magánszemély kénytelen passzívan elviselni annak hatásait, egyetlen lehetséges válaszként alkalmazkodva ahhoz. Következésképpen a deterministák világképében a technológiai változás összekapcsolódik az elkerülhetetlenséggel.

Azon kritícizmus ellenére, amely hangsúlyozza, hogy a technológiák ritkán semlegesek, elvontak vagy tisztán függetlenek, hanem azokat egy sor társadalmi, kulturális, politikai és közvetett tényező befolyásolja, Bell (2009) rámutat, hogy a technológia elkerülhetet-

⁵ A neomarxista koncepciót kidolgozó wallersteini (2010, 48-49) világrendszer-elméleti perspektíva szerint – amely nemcsak a történelem lineáris felfogásával, hanem a felvilágosodás haladás-koncepcióját visszatükröző fejlődés-gondolattal is szakít – az erősen iparosodott és városiasodott centrumországokat a tőkeigényesség és a magas bérek mellett a csúcstechnológia termelési mintái jellemzik.

A posztmarxista filozófus szerzőpáros Michael Hardt és Antonio Negri (2000) szerint a pénz, a munkaerő és a javak mellett napjaink termelésének és cseréjének elsődleges eleme maga a technológia is; a világot kormányzó, szuverén hatalom, a Birodalom, vagyis az irányítás új logikájának és struktúrájának globális rendje által a prioritások áttevődnek a kommunikáló, a kooperáló és az affektív munka területeire.

lenségének és irányítatlanságának mítoszaiban az emberi lakosság jelentős hányada hisz. A technológiai determinizmus e hiedelemrendszere egyidős az ipari forradalommal és a kezdetektől azt jelzi, hogy egész társadalmak vívódnak az olyan új műszaki alkalmatosságok, mint akár a vonat keltette áhítat és nyugtalanság között.

Mindezt tükrözi egyfelől Petőfi elhíresült költeményének („Száz vasutat, ezeret!”) kitörő lelkesedése, másfelől Nagymaros város előljáróinak zaklatott irata 1852-ből, amely „fenyegető vészként” szemléli a vasút térnyerését, attól tartva, hogy a városon keresztül haladó mozdony kéményéből szálló szikrák tüzet okozhatnak (1852. MMKMA Műszaki-rajzalbum-gyűjtemény RA-19).

A technika varázsát és fenyegetését egyszerre, dialektikus egységként érteni és értelmezni remélő társadalomtudós és technológiafilozófus Lewis Mumford (2000) okfejtése szerint a technika nem semleges alkotórésze a kultúrának és a civilizációnak,⁶ mint ahogy az organikuság értelmében semmi sem lehet az. Hasonul és alakít, társadalmi szerkezetet, gondolkodási és magatartásformákat tükröz, bátorít s hív életre vagy sorvaszt el. Mumford úgy véli, hogy technika alatt kizárólag szerszámokat és gépeket érteni reduktív, az szerinte egy egész rendszer a gyártástól a fenntartáson át a hatalomgyakorlásig, számos rejtett dimenzióval, melyek a történelmi fejlemények folytán tűntek el szinte teljesen a szemünk elől.

E gondolatkörök eklatáns példája Békés Márton és Böcskei Balázs *Ki!* című, termékeny, szociológiailag megragadható kérdésfelvetésekkel élő szépirodalmi műve, amely egyenesen arra a következtetésre jut, hogy „a [középkori] vásárteret leváltja a betonsztráda, azt pedig a széles sávú internet” (2015, 14); „a nyom nélküli áramlás csatornáit – amelynek fő képviselője a média, meg az infokommunikáció és a nyilvántartás, ellenőrzés, igazgatás számtalan elektronikus rendszere – strukturálják már a nagyvárost” (2015, 16-17). Végeredményben pedig „a technológia áthatja az életet, a média eltünteti a testet. Az információ feloldja az anyagot” (2015, 18).

A digitális technológiáktól való idegenkedés és azok feltételezett hatalma miatti nyugtalanság, illetve az irántuk érzett, e cikk során a későbbiekben bemutatott digitális utópista, új vallást idéző,⁷ hipnotizált ámulat lényegében egyazon modernista, technológiai

⁶ Lélektani hatásairól Mumford (1967, 99-100) így ír: „A gépi kultúra a maga eredendően szर्वilis formájában nem tartotta fenn (...) az életet gazdagító hajlamokat, nem a munkásra és életére, hanem a termékre, a termelés rendszerére és az abból származó anyagi vagy pénzbeli nyereségre központosított. Akár a munkafelügyelő korbácsa, akár a mai futószalag könyörtelen továbbhaladása tartja működésben, az óriásgépezet (melyet a szerző a munkaszervezés tökélyre vitt technikájának metaforájaként használ) műveletei a gyorsaság, az arctalanság, a szabványosítás és a mennyiség útját egyengetik. Hogy ez miként hatott a munkásra vagy a munkanap eltelte utáni életére, azzal a mechanizált műveletek irányítói nem törődtek. E rendszer kényszerei a nyílt rabszolgaságnál alattomosabban működtek, de mint a rabszolgaságban, végül is éppúgy lealacsonyították az ellenőrzőket, mint az általuk ellenőrzött munkaerőt.”

⁷ A globális információs társadalom szimbolikus konstrukciójáról, az ősi eredetű, vallásos gyökerű mítoszok (tömeg)lélektani-spirituális hatalmából erőt merítő jellegéről, illetve a számítógépes kommunikáció „transzcendens látványosságát” létrehozó társadalmi erőteréről a.m. a digitális médiának a vállalatok és kormányok általi, vallási színezetű világméretű propagálásáról, bővebben I. Karim, Harim H.: A kiber-utópia és a paradicsom mítosza: Jacques Ellul propagandakutatásainak alkalmazása az információs társadalom retorikájának elemzésére. *Információs Társadalom*, 2002/1.

determinista érem két oldala. Posztulátumuk közös, ezt szemlélteti a *Ki!* című könyv és annak társszerzője, a technoszkepszis iránytűje által vezérelt Békés Márton (2014) történész is, aki úgy látja, hogy „életünkre ma a technológiai fejlődés (és nem mondjuk a vallás, a szociális igazságosság elve, új politikai eszmék, vagy a művészet) fejt ki a legnagyobb hatást. A technológiai fejlődés egy-két évtizede szinte kizárólag az infokommunikációs eszközök és hálózatok kapacitásának bővüléseként értelmeződik. Ez a drámai változásokat generáló aktor mélyebb hatást fejt ki gazdasági szerkezetünkre, szociális kapcsolatainkra, kulturális viszonyainkra és lelki életünkre, mint gondolnánk.”⁸

Társadalmi konstruktivizmus

A társadalmi konstruktivizmus valójában az előző kategóriák által alkalmazott szigorú szétválasztás közvetlen kritikája, egyszersmind a technológiai determinizmus önjelölt „kijavítója” (Bell, 2009), amennyiben a technológiára és a kultúrára egymással összefonódott területekként tekint, sőt abból indul ki, hogy a technológia pusztán saját társadalmi kontextusának mellékterméke. A technológiai tárgyak *alakzatát* a társadalmi folyamatok eredményeként szemléli, mely akkor szilárdul meg, ha az azt befolyásoló, érdekelt társadalmi csoportok megállapodnak. Az alakítás és felhasználás műveletét előidéző társadalmi folyamatok mikro-szintű elemzésére összpontosít, továbbá úgy véli, hogy annak teljes hatása az egyéni inputok összességéből tevődik össze, alulról felfelé szerveződve. Emellett jelentéktelen színben tünteti fel a tudománynak és az iparnak az új technológiák fejlődésében játszott szerepét és biztosra veszi egy olyan kulturális háttér közrejátszását, amely kihat az egyén és a tárgy között lejátszódó kölcsönhatások típusaira.

Könyvében Maria Bakardjeval (2005) – lényegében egy technológiai determinista olvasatot konstituálva – megállapítja, hogy ezek a tárgyak nem ösztönöznek alkalmazkodásra és felfedezésre, tekintve, hogy sajátos, fekete dobozszerű tárgyak képében jelentkeznek, melyeket az adott formájukban fogad el az ember. Mindazonáltal a szerző annyiban árnyalja álláspontját, hogy aláhúzza: bármennyire komolyan is próbálják a termelők „felhasználó-biztossá” tenni termékeiket, fennmarad azon „orvosolhatatlan kétértelműség,” amely az eredetileg nekik szántakon túlmutató, különféle felhasználásokkal és jelentésekkel ruházza fel őket. Ennél fogva a felhasználó és a technológia közti viszony egy állandó konfigurációs és rekonfigurációs folyamat, amelyet Donna Haraway (2007) az állatok háziasításához hasonlít.

⁸ A *Ki!* című könyv teleologikus eszmefuttatása és víziói a technológia hatalmáról és az azt felváltó új korszak bekövetkeztének hajnalpírjáról – feltételezésem szerint – éppenséggel a digitális utópisták (vagy: infotech-optimisták, 2015, 70) malmait segíti friss vízhez; hiszen ironikusan ugyanazon képzőletbeli, technológiai determinista elgondoláson alapul, amelyek évtizedeken át utóbbiakat ihlette. Ennél fogva, ha úgy nézzük, egy töről fakad például Clay Shirky, Stephen Coleman, Manuel Castells vagy újabban Barry Wellman nézeteivel. Miközben a szerzők joggal utasítják vissza azt a narratívát, az infokommunikációs eszközök és csatornák mindenütt jelenlévőségének, magától értetődőségének a.m. hatalmának a hirdetése és közvetítése éppenséggel magkát digitalis utópista diskurzust és annak „forradalmi változásokról” értekező, önbeteljesítő jóslatait hordozó metanyelvezetét és frazeológiáját visszhangozza (Iványi, 2015a).

A technológia szociokulturális konstrukciójára irányuló posztmodern figyelem a technológia felépítésének értelmező, interpretív feltárása felé fordul, mely során a társadalmi összefüggések, a kulturális normarendszerek és a hatalom tudásra, tervezésre és termelésre gyakorolt befolyása kap hangsúlyos szerepet. A technológia maga is része a diskurzusnak, a társadalom objektumain keresztül teremti meg és újra önmagát. Az új technológia egyfelől lehetőséget nyújthat a társadalomirányítás, a termelési folyamat alján vagy perifériáján lévők számára, hogy ellenálljanak az uralomnak és a kontrollnak, különféle eszközökkel vonva ki magukat ezek béklyóiból. Ámde a technológiai fejlődés a fokozódó kontroll lehetőségét is magában hordozza másfelől, ilyen összefüggésekre James William Carey (1989, 9) már a távíró példáján keresztül is rátapintott⁹.

A francia filozófus és társadalomtudós Jean-François Lyotard merész következtetése szerint a mai információs és kommunikációs technológiák következményei totalitáriusnak tekintendők (hasonlóan a huszadik század főbb, megbukott történelemfilozófiáihoz), amennyiben a kommunikációs technológia csatornáin áramló tudás sajátos szűrőn át érkezik, érvényre juttatva egy olyan logikát, amely előírások egész rendszere mentén állapítja meg, hogy mi számít a „tudáshoz” tartozó „legitim” jelentésnek. „A tudás kérdése az informatika korában minden korábbinál inkább hatalmi kérdés (1993, 23).”

Politikai gazdaságtan(-kritika) elmélete

A marxista alapokon nyugvó, idővel továbbfejlődő politikai gazdaságtan(-kritika) elmélete azt sugallja, hogy a társadalom és a technológia közötti viszonyokat a kapitalista termelési módok közvetítik, ennél fogva az őket meghatározó, mindenkori politikai, gazdasági és társadalmi viszonyoknak vannak alárendelve, arra a tényre alapozva, hogy a technológia soha nem semleges és általában ipari vagy vállalati érdekeknek megfelelően fejlődik. A társadalmi konstruktivizmus által alkalmazott mikro-szintű megközelítéssel ellentétben a politikai gazdaságtan(-kritika) a nagyméretű politikai-gazdasági szerkezetekre összpontosít, előtérbe állítva a tőkés, az egyéni és az intézményi tevékenységeket.

E negyedik irányzat a technológiai fejlődést a modernizmus eszméjének terjesztőjeként látja, minthogy az megerősíti az uralkodó struktúrákat, miközben emeli az életszínvonalat. A populáris kultúra technológiáról alkotott nézeteinek (vagy mítoszainak) – például az úgynevezett kreatív társadalmi-gazdasági osztály (Florida, 2002) és az információs társadalom felemelkedése – keringését az elmúlt években úgy tekinti, mint egyfajta eszközt az új technológiai forradalmakat kezdeményező, kezelő és azokból hasznot húzó kormányzatok, hadseregek és transznacionális vállalatok érdekeinek szolgálatában, a tőke új lehetőségeihez és forrásaihoz vezető átrendeződés során (Kroker és Weinstein, 1994).

⁹ A francia filozófus és társadalomtudós Jean-François Lyotard merész következtetése szerint a mai információs és kommunikációs technológiák következményei totalitáriusnak tekintendők (hasonlóan a huszadik század főbb, megbukott történelemfilozófiáihoz), amennyiben a kommunikációs technológia csatornáin áramló tudás sajátos szűrőn át érkezik, érvényre juttatva egy olyan logikát, amely előírások egész rendszere mentén állapítja meg, hogy mi számít a „tudáshoz” tartozó „legitim” jelentésnek. „A tudás kérdése az informatika korában minden korábbinál inkább hatalmi kérdés (1993: 23).”

A kibertér hatásainak konkrét kontextusában a nézet egyes képviselői azt vallják, hogy éles hanyatlásnak indul a technológiai determinizmus gazdasági és szubsztanciális növekedése, amint a világháló mind a termelésnek, mind a fogyasztásnak a végső szintérvé válik (Culea, 2012).

Mások, például a második generációs marokkói marxista antropológus Miriyam Aouragh (2012) szerint pedig éppenséggel magán a világhálón jelentkeznek a legmarkánsabban a politikai gazdaság mechanizmusai, a. m. a leginkább szembetűnőek azon ipari vagy vállalati érdekek, melyek meghatározzák az internet fejlődési ívét, egyszersmind a digitális technológia általi online kommunikációt.

Vita modern és posztmodern között

Ezek a megközelítések modernista elméleti perspektívákba ágyazódnak és tevékeny részt képezik a ma diskurzusának. Kritikával illetik őket, amiért egy nagy, a tudást és társadalmat egyesíteni kívánó elbeszélés megteremtésén munkálkodnak.

Szembesülve ezzel, a posztmodern¹⁰ elméletek felhagynak az egyetemes nézőpontok keresésével, és megkérdőjelezik a haladás üdvözléstanát, a Felvilágosodásnak azon krédóját, melynek értelmében a tudományos és technológiai progresszió folytonos gazdasági fejlődést és jólétet teremt.

Jean-François Lyotard (1993) a modernista elméleteknek éppen e tulajdonságától és a korábban említett, mindenre kiterjedő és egyetemes igazságokat hirdető felfogásától int óva.

Lyotard a tudás helyét és jellegét vizsgálta a posztmodern társadalmi helyzetben, úgy látta, hogy a tudás, azon belül a tudományos típusú tudás kontextusában alapvető változások figyelhetők meg. Mégpedig azért, mert ezen a területen élesen kirajzolódnak a modern és a posztmodern közötti kontrasztok. Korábban azt a tudományt nevezték modernnek, amely önmagát a saját státuszáról folyó legitimációs diskurzusra vonatkoztatta, éppen azért, hogy egy történetfilozófiát implikáló "nagy elbeszéléssel" legitimálódjon (ennek mintatípusa Hegel "Enciklopédiája"). Pontosabban világosan elkülönült a megalapozó (legitimáló) diskurzus, azaz a nagy elbeszélés, az összes többi (rész)diskurzustól. „A modernitásnak az az általános beállítódása, hogy a diskurzus feltételeit a feltételekről szóló diskurzusban határozza meg” (Lyotard, 1993, 67). A posztmodern tudásnak viszont az a sajátossága, hogy benne van az a diskurzus, ami a tudás érvényességének szabályairól folyik. Nem támaszkodik külső mérce adó nagy elbeszélésre, sőt szkeptikus, bizalmatlan mindenféle nagy elbeszéléssel szemben. Éppen ezért a posztmodern tudományos diskurzus az önnön érvényessége érdekében nem hivatkozhat sem a (hegeli) szellem dialektikájára, sem arra, hogy hozzájárul az emberiség emancipációjához. Az univerzalitás helyébe a lokalitás, a partikularitás lépett (Karácsony, 2005, 63-64).

A fentebb bemutatott modernista teóriák alapjain bontakozik ki a kiber-utópiánizmus diskurzusa és a szkeptikusokkal folytatott, élénk és nagyszabású vita is.

¹⁰ Egyes vélekedések szerint a posztmodern, mint azt sikeres regényeivel Umberto Eco is példázza, inkább a szellemi beállítódásnak egy meghatározott típusa, nem pedig egy a modernséget meghaladó, vitatott megítélésű történelmi állapotot leíró fogalom (Karácsony, 2005, 65)

Kiber-utópianizmus és az azt övező szkepszis

A kiber-utópianizmus – vagyis az a meggyőződés, hogy a digitális technológiák és az általuk megvalósított online kommunikáció önmagukban egyenjogúsítanak, illetve az abba vetett hit, hogy a világháló inkább az elnyomottnak kedvez, mint az elnyomónak – szellemisége a kezdetektől kíséri az internetet, és már 1995-ben kritika tárgya volt (Wilson, 2003, 477). Tulajdonképpen Karim H. Karim szavaival „a digitális médiumokra úgy tekintenek, mint amelyek megadják a választ az emberiség problémáira és létrehozzák a tökéletes társadalmat” (Karim, 2002).

Bár a kibertér romantikus nézetének hitelét részben csorbította az ún. dotkomlufik kipukkadása, az internetre tekintő, utópista szemléletmód vissza-visszaköszön a kétezres években (Buckley – Clark, 2009, 312-315) is, különösen a lakosságnak egyes technokrata, például az ún. világhálós startup kezdeményezésekben érdekelt köreiben, ám mindenképp az arab világhálóban lejátszódó forradalmakkal összefüggésben (Iványi, 2014).

A digitális médiában rejtlő esetleges „egyenlősítő” potenciárról, az információ és a befolyás monopolisztikus, állami és/vagy gazdasági forrásaitól való függetlenítő hatásairól, valamint a hiteltelenné váló tömegkommunikációs eszközöket felváltó, alternatív szerepéről többen (például Denis McQuail, Russell W. Neuman vagy Stephen Coleman) írtak az elmúlt években. Sok elemző véli úgy, hogy az új médiakörnyezet arra szolgál, hogy bevonja, tájékoztassa és felhatalmazza a nyilvánosságot; általa az ember bekapcsolódhat a közügyekbe, mégpedig jobban, mint azt a „régii” média teszi. Mindez gyakran a legmerészebb spekulációkhoz vezetett a kommunikáció új formáinak társadalmi hatásait illetően: a Harper Magazin 1995-ben a számítógépes hálózati technológiák újjátásait egyenesen a tűz megszelídítésének „egyet rengető” hatásaihoz hasonlította (Iványi, 2015b).

Az amerikai médiateoretikus Douglas Rushkoff (2002, 26-28) szintén „dicsőímszót zeng” a Web 2.0-ról, megállapítva, hogy „a világháló azon képessége, hogy az emberi lényeket hálózatba fogja, egyben az éltetőereje. Elősegíti a kommunikációt, az együttműködést, az osztozást, a segítőkészséget és a közösséget... a világszerte a weboldalakon vitorlát bontó ötletek, információ és alkalmazások kihasználják azt az átláthatóságot, használhatóságot és hozzáférhetőséget, melyeknek az elhozatalára az internet a világra jött.”

A kiber-utópista tendenciák szempontjából meghatározó úgynevezett kaliforniai ideológia – amelynek eszmerendszeri előfutárai között van, aki az orosz-amerikai objektivista filozófus Ayn Randet véli felfedezni – egy, a hatvanas évek ellenkultúrájában gyökerező bohém életmódot és a tekintélyelvűség-ellenes attitűdöket a techno-utópizmussal és a neoliberais gazdasági politikák támogatásával társító hitrendszer. Ezek a hittételek jellemzik azt a kultúrát, amelynek „ősrobbanása” a Szilikon-völgy informatikaiparában és az Egyesült Államok nyugati partján ment végbe a kilencvenes évek derekán (Barbrook – Cameron, 2000).¹¹

¹¹ A politikai gazdaságtan(-kritika) megközelítés ezen a helyen vetné fel, hogy talán e diskurzus dominanciája kialakulásának (gazdasági) háttere és a tény, hogy az Egyesült Államok nyugati partján székel többek között a Twitter és az Instagram, az innen szintén nem messze fekvő Szilícium-völgyben pedig mások mellett az Apple, a Google, a Facebook, a Yahoo, az eBay, a Cisco, és a Hewlett-Packard is (Békés – Böcskei, 2015, 32), között bizonyára szoros az összefüggés. A Szilícium-völgy szóban forgó nagyvállalatai hivatalos kommunikációjuk szerint „meg akarják változtatni a világot,” „jobb helyé akarják tenni,” „lehetőségeket adnak az embereknek,” és „segítenek kapcsolatot tartani” stb. Állandó agitációjuk szerint az innovációban és a technológiai fejlődésben hisznek, amely automatikusan „jobbá teszi a világot” (Békés – Böcskei, 2015, 71).

Végső soron a techno-utópiánizmus ezen formája annak hiedelmét tükrözi, hogy a technológiai változás forradalmasítja az emberi viszonyokat, illetve, hogy különösen a digitális technológia – amelynek a világháló egy szembetűnő előfutára – növelné a személyi szabadságot azáltal, hogy kiszabadítja az egyént a leviatán állam – vagy más hatalmi tényezők – fojtogató szorításából. „Az önmagát felhatalmazó tudásmunkások nélkülözhetővé teszik a hagyományos hierarchiáját; a digitális kommunikáció pedig lehetővé teszi, hogy elkerüljék a modern várost, az ipari korszak ezen ósdi maradványát” – csendülnek fel az üdvrivalgás hangjai (Barbrook–Cameron, 2000).

A nézet zászlaja alatt gyülekezők azt állítják, hogy a digitális technológia meghaladta a hagyományos tengerentúli jobb/bal politikai elkülönülést, általa a politika elavulttá vált. Mindenesetre a techno-utópiánizmus aránytalanul vonzza a politikai spektrum libertáriánus jobbszélét. Ezen techno-utópista körök gyakran ellenségesen viszonyulnak az állami szabályozáshoz és a szabadpiaci rendszer fenségét éltetik (v.ö. Barbrook – Cameron, 2000).

Az elmúlt években és évtizedekben többször is felszínre jutottak kritikus fenntartások a digitális technológiák pozitívista olvasataival szemben. A brit-amerikai szerző Andrew Keen (2006) azon a véleményen van, hogy a Web 2.0 egy nagy utópisztikus mozgalom, amely a marxi kommunista társadalomhoz hasonló.

„[A világháló] isteníti a kreatív amatőrt: az autodidakta filmrendezőt, a kollégista szobazenészt, a kiadatlan író. Azt sugallja, hogy mindenki – bárha a legkevésbé művelt és legérthetlenebb is közülünk – használhatja és használnia is kell a digitális médiát, hogy megvalósíthassa önmagát. A Web 2.0 »felerősíti« a kreativitásunkat, »demokratizálja« a médiát, »kiegyenlíti a pályát« szakértők és amatőrök között. A Web 2.0 ellensége az »elitista« a hagyományos médiának” (Keen, 2006).

A kiber-utópisták krédója értelmében az internet azért játszhat fontos szerepet a politikai események alakításában, mert – a hagyományos médiumuktól, például a televíziótól eltérően – nem egyirányú tömegkommunikációs eszköz, és nem csak két személy között teszi lehetővé a párbeszédet, mint a telefon, hanem lehetőséget ad arra, hogy egész közösségek kommunikáljanak más közösségekkel – sokan sokakkal, ha úgy tetszik. Ennek pedig egyértelmű politikai és társadalmi vonzatai vannak. Clay Shirky (2011) az internetnek a média világára gyakorolt hatásait tekintve három fontos tényezőt emel ki:

- először is az internetnek hála az emberek rengeteg információhoz férhetnek hozzá;
- másodsor: a hétköznapi emberek lehetőséget kapnak általa arra, hogy véleményüket nyíltan hangoztassák;
- harmadszor: segítségével csoportok szervezhetik tevékenységüket.

Shirky (2011) közgazdaságtanból kölcsönzött metaforája szerint a szóban forgó digitális hálózatok nyomán egy masszív pozitív kínálati sokk érte az információ árát és terjedését, a nyilvános beszéd hatótávolságát, és a csoport-koordináció sebességét és arányát. Ahogy a kommunikációs tájkép egyre sűrűbbé, összetettebbé és részvételivé válik, a „behálózott” lakosság egyre több információhoz fér hozzá és több lehetősége nyílik a nyilvános párbeszédben való részvételre. Elismeri az információhoz való hozzáférés fontosságát, emellett szerinte nem érdemes alábecsülni az „egymáshoz való hozzáférés” jelentőségét sem: azt, hogy hétköznapi emberek alakíthatják a közvéleményt, s csoportok koordinálhatják tevékenységüket az Interneten keresztül. A digitális technológia lehetővé teszi a

korábban szétszórt közösségek számára, hogy szinkronizálják véleményeiket, koordinálják lépéseiket, és hogy dokumentálják az eseményeket (Shirky, 2011).

Sokan vitatják azt, hogy a digitális technológiák és az általuk megvalósuló online kommunikáció számottevő hatással lennének a politikai folyamatok alakulására, ad absurdum az állampolgári részvétel előmozdítására. Legtöbbször azzal szoktak érvelni a szkeptikusok, hogy ezek az alkalmazások és oldalak, mint eszközök önmagukban hatástalanok, másodsorban pedig hozzá szokták tenni, hogy azok legalább annyit ártanak az egyenjogúsításnak és demokratizálódásnak, mint amennyire hasznára vannak, mivel az elnyomó kormányok is egyre ügyesebben használják azokat az eltérő vélemények elnyomására. Evgeny Morozov 2011-ben *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* címmel megjelent könyve a kiber-utópizmus erőteljes kritikája. Elismerve, hogy korábban a szerző maga is a kiber-utópista felfogás híve volt, azt jóhiszeműként és makacsként írja le az arra való képtelensége miatt, hogy felismerje a világháló árnyoldalát, nevezetesen a benne rejlő, a kibertér tekintélyelvű megfigyelését és ellenőrzését lehetővé tevő potenciál miatt (Morozov, 2011).

Magam is úgy vélem, hogy a digitális technológiák tulajdonságainak tárgyyszerű megítéléséhez nélkülözhetetlen látnunk, hogy azok miként kereszteznek más társadalmi tényezőket (Iványi, 2015b). A korábban már idézett Aouragh (2012) is azon véleményen van, hogy ugyan a világhálóban rejlő potenciál fontos, ám annak folyamatait mindig meghatározzák a kibertér és a valóság erőviszonyai, vagyis: a nemzetközi globális nagyvállalatnak minősülő online szolgáltatók profitorientált „szolgáltatékészsége” a cenzúra és a propaganda, valamint a megfigyelés realitái.

A kibertér szkeptikusainak – idetartozik Malcolm Gladwell (2010) kanadai szociológus is – egy már fentebb említett, további érve a szóban forgó digitális technikák hatástalanságával függ össze. Nevezetesen, hogy nem teszik lehetővé, hogy a máskülönben el nem kötelezett csoportok hatékony politikai cselekvőkké váljanak. Gladwell véleménye szerint az emberek egy része olyan tevékenységgel próbál társadalmi változást elérni, amely kevés áldozatot követel, például a „Darfúr megmentésére” létrehozott (*Save Darfur*) Facebook-csoporthoz való csatlakozással, amelynek nincs igazi gyakorlati haszna.

Békés és Böcskei (2015, 81) szintén kétségbe vonja az új hálózati technológiákban rejlő mozgósítási potenciált, sajátos „álaktivizmusról” beszélnek, sőt, szerintük az éppenséggel a politikai cselekvés vége: „a Facebook új cselekvési etikát foganatosított: tüntetésre hív, tüntetésről képet tölt fel. Azonnali bejelentkezés. Olyan, mintha te is ott lennél. Nem kell megmozdulni, nem kell kiállni, hiszen ott vagyok. Látod és hallod a szónokot. Te is bólogatsz. Nem mész ki. Nincs utcai vonulás, nincs spontán elszabadulás, nincs felállítás, nincs spontán elszabadulás, nincs felállítás, nincs rendőrsorfall, nincs beavatkozás. Nincs politikai cselekvés. Csak fényképezhető tüntetés. A Facebook- és Tumblr-politika depolitizáltság, depolitizált jelenlét (...) A politika és a politikai cselekvés elválik az erőtől, a spontaneitástól, a kockakótól.”

Shirky (2011) szerint ezzel szemben a digitális technológiák azt ugyanakkor lehetővé teszik, hogy az eredendően elkötelezett csoportok új szabályok szerint játsszanak.

Malcolm Gladwell (2010) hangot ad a hálózati alapú számítógépes technológiák egyenjogúsító és közösségeket felerősítő értékeit illető kételyeinek. Bírálja Clay Shirkyt, amiért az ezekben az eszközökben rejlő állítólagos forradalmi potenciált túlbecsüli és propagálja, azt a következtetést vonva le, hogy „Shirky az aktivizmusnak ezt a modelljét egy-

fajta előrelépésként értékeli. Azonban az pusztán egy olyan szervezési forma, amely előnyben részesíti a számunkra az információkhoz való hozzáférést biztosító gyenge közösségi összeköttetéseket azokkal az erősebb kötelékekkel szemben, amelyek segítenek, hogy kitartsunk a ránk leselkedő veszély esetén.”

Shirky (2009, 190) arról érkezik, hogy „a tranzakciós költségek csökkentésével a digitális [média]eszközök emelt felületet biztosítanak a gyakorlatias közösségek részére. Ezek a gyakorlatias közösségek eredendően együttműködők, a közösségi [média] eszközök pedig gyönyörűen támogatják őket, hiszen éppen e közösségek tagjai képesek egymás toborzására, és arra, hogy az érdeklődő kutatók figyelmét felhívják magukra.”

Shirky megjegyzéseiből úgy tűnik, igaza lehet a kultúrakutató Brett Neilsonnak, aki szerint a kiber-utópiánizmus a posztmodern világ egyfajta világi vallásaként is felfogható (Neilson, 2004, 181).

Ugyanakkor a zsigeri feltételezés, hogy egyes társadalmi mozgalmak online jelenléttel eleve kudarcra vannak ítélve a leviatán állam világháló kiterjedése miatt és/vagy hiteltelenek, mert háttérükben hatalmi-gazdasági érdekek munkálkodnak, pedig talán figyelmen kívül hagyja azon potenciált, amely elvileg talán tényleg lakozik bennük.

Véleményem szerint bizonyos fokig mind a kiber-utópista, mind a szkeptikus olvasat egy-egy, a posztmodern társadalmi valóságot leegyszerűsítő értelmezés.

Irodalom

- Aouragh, Miriyam: Social media, mediation and the Arab revolutions. *TripleC*, 2012. Elérhető: <http://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/viewFile/416/399> (Letöltve: 2015. május 23.)
- Bakardjieva, Maria: *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London: Sage, 2005.
- Barbrook, Richard – Cameron, Andy: The Californian Ideology. In: *Science as Culture* 6.1 (1996), 44-72. Elérhető: <http://www.imaginaryfutures.net/2007/04/17/the-californian-ideology-2/> (letöltve: 2015. március 31.)
- Bell, David: *Cyberculture Theorists: Manuel Castells and Donna Haraway*. New York: Routledge, 2009.
- Békés Márton – Böcskei Balázs: *Ki!* Budapest: L'Harmattan, 2015.
- Buckley, Peter – Clark, Duncan: *The Rough Guide to the Internet*. London: Rough Guides Limited, 2009.
- Csíksszentmihályi Mihály: *A fejlődés útjai: a harmadik évezred pszichológiája*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2007.
- Culea, Eliza: Cyberculture Theory – Part 2: Quick Guide of Modernist Theoretical Approaches on Technology. December 17. *DNarchi*.
- Ellul, Jacques: *The technological society*. New York: Vintage Books, 1964.
- Ellul, Jacques: *Propaganda: The formation of men's attitudes*. New York: Vintage Books, 1973.
- Florida, Richard: *The Rise of the Creative Class: And How it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Perseus Book Group, 2002.
- Gladwell, Malcolm: Small Change. Why the revolution will not be tweeted. *New Yorker*. Elérhető: http://www.newyorker.com/reporting/2010/10/04/101004fa_fact_gladwell (letöltve: 2015. május 25.)
- Graham, Stephen – Simon Marvin: *Telecommunications and the City: Electronic Spaces, Urban places*. London: Routledge, 1996.
- Haraway, Donna: *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.

- Iványi Márton: Világrendszer és világháló. Facebook-forradalom, mint orientalista belelátás? *Jel-Kép*, 2014/4. szám.
- Iványi Márton: *Holnap vs. Honlap. Békes Márton és Böcskei Balázs: Ki! című könyvéről. Mandiner*, 2015. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20150520_ivanyi_marton_holnap_vs_honlap_bekes_mar_ton_es_bocskei_balazs_ki_cimu_konyverol (letöltve: 2015. május 23.)
- Iványi Márton: Az online közösségi hálózatok és a véleménynyilvánítás pozitív és negatív szabadsága. *Iskolakultúra*, 2015/3. szám.
- Karácsony Sándor: *Filozófia – Társadalomelmélet*. Budapest: Rejtjel, 2005
- Karim, Harim H.: A kiber-utópia és a paradicsom mítosza: Jacques Ellul propagandakutatásainak alkalmazása az információs társadalom retorikájának elemzésére. *Információs Társadalom*, 2002/1.
- Keen, Andrew: Web 2.0; The second generation of the Internet has arrived. It's worse than you think. Február 14. *The Weekly Standard*, 2006. Elérhető: <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/006/714fjczq.asp> (letöltve: 2015. március 31.)
- Kroker, Arthur – Weinstein, Michael A.: *Data Trash - The Theory of the Virtual Class*. Montreal: New World Perspectives, 1994.
- Liotard, Jean-François: A posztmodern állapot. In: *A posztmodern állapot, Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest: Századvég-Gond, 1993.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte. Budapest: Kossuth, 1973.
- Morozov, Evgeny: *The Net Delusion*. London: Penguin Group, 2011.
- Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Budapest: Európa, 2000.
- Muravchik, Joshua: *Földre szállt mennyország. A szocializmus története*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014.
- Neilson, Brett: Free Trade in the Bermuda Triangle. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2004.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris, 1999.
- Rushkoff, Douglas: *Renaissance Now! Media Ecology and the New Global Narrative*. Hampton Press, 2002.
- Shirky, Clay: *Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Everybody*. Penguin Books, 2009.
- Shirky, Clay: The political power of social media. Technology, the Public Sphere and Political Change. Foreign Affairs. Elérhető: <http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media?page=show> (letöltve: 2015. május 24.)
- Vonnegut, Kurt: *Gépszongora*. Budapest: Helikon, 2013.
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat, 1982.
- Wilson, Stephen: *Information Arts. Intersections of Art, Science, and Technology*. Cambridge: MIT Press, 2003.